

Lületaşı

Dr. Necdet Tunçdilek

Dünya üzerinde tek bir yerden istihraç edilen madenlerden birisi de Lületaşıdır. Netekim tek bir bölgenin inhisarında bulunması sebebiyle lületaşı aynı zamanda "Eskişehir Taşı" ismini de almaktadır. Türkiye dışında buna umumiyetle "Deniz köpüğü = Ecume de mer = Meerschaum" denilmekte ise de batı literatüründe "lületaşı" veya "Eskişehir taşı" adlarına da tesadüf edilmekte ve dolayısıyla bu taş istihraç merkezinin ismi ile de dünyada tanınmaktadır.

Maamafih Türkiye dışında buna benzer bazı taşlar bulunmuş ise de, gerek kalite gerek kantite itibarıyla bunların Eskişehir taşı ile mukayesesine imkân yoktur¹. Dolayısıyla Eskişehir taşı rakipsiz bir madde olarak her zaman değerini muhafaza etmektedir.

Dünya üzerinde bu kadar nadir bulunan bu taşın mahiyeti ve teşekkül şartları araştırılırsa, bu meselenin henüz lâiki veçhile aydınlanmamış olduğu söylenebilir. Şüphesiz lületaşının teşekkülünde en kuvvetli faktör olarak serpantinler gösterilmekte ise de, gerek Türkiyede gerek başka memleketlerde mevcut serpantin sahaları içinde bu tipte bir teşekkülata pek tesadüf edilememekte; dolayısıyla Lületaşının teşekkülünde serpantinlerle beraber, başka âmillerin de rolü olacağı ortaya çıkmaktadır. Netekim bu mesele üzerinde etüdler yapmış olan Jeolog Lucius bu meseleyi şöyle izah etmektedir: Ona göre: "Serpantinler ayrışarak tüf halini almış ve bu tüfler içinde akan sıcak maden sularının çökmesinden irili ufaklı manyezit "topak" ve "konkresyon" ları vücuda gelmiştir". Diğer bir görüşe göre de "birleşmesi mağnezium karbonat olan Jiobertit'in silisli sular tarafından ayrışma ve de-

¹ Lületaşının dünyanın yalnız Eskişehir bölgesinde mevcut olduğu kabul edilmekle beraber, Von Diest, Rittel'den iktibas ederek lületaşının Thebei'de ve Samos ile Euboea adalarında ve Hellas civarında bulunduğu bahsetmekte; Wirck ise Livadien, Nefreponte, Kırım ve İspanyada Mahren'den bahsetmekte; A. Reinhardt ise Hrubschitz, Bosna ve Madrit'te Vallecás'da bulunduğunu söylemekte, fakat bütün bu sayılan yerlerdeki lületaşının gerek kemiyet, gerek keyfiyet itibarıyla Eskişehirdeki lületaşına rakip olamayacağını müteffikan kabul etmektedirler.

ğişikliğe uğramasıyla manyezit husule gelmiştir. Jiobertit ise daha önce yükselen suların çökmesinden hasil olmuştur¹ denilmektedir.

İşte teşekkülü bakımından hâlâ görüş ayrılıkları arzeden bu madenin fizikî vasıflarına gelince; umumiyetle süt beyaz renkli, nadiren gri ve krem renginde bir taş olup, izafi ağırlığı 0.988 ilâ 1.279 arasındadır². Umumiyetle serpantin tüfleri içinde konkresyonlar halinde bulunan bu taşlar, ceviz büyüklüğünden başlamakta, umumiyetle portakal cesametinde olmaktadır. Maamafih nadir olarak bir kafa büyüklüğünde olanlara da rastlanmaktadır.

Lületaşı topraktan çıkarıldığı zaman çok yumuşak, hattâ ilk anda su ile uğuşturulduğu zaman eriyebilecek bir durumdadır. Vaktaki kuru hava ve güneşle temas ettikten ve hususî surette kurutulduktan sonra hayli sertleşmekte ve üzerinde her türlü işleme, oyma ve tezyinatın yapılabileceği bir peklığı iktisab etmektedir.

Lületaşının işletme şekline gelince, bir insanın girebileceği genişlikte kuyu kazmakla işe başlanmakta, konkresyon satırlarına tesadüf edilen yerlerde tâlî kanallar açmak suretiyle işletme yapılmaktadır. Maamafih gerek şakulî gerek ufkî galerilerin pek dar olması sebebiyle çok zaman ağaçlarla destekler yapılmamakta ve dolayısıyla bu iptidai şekilde galerileri ilerletmek her zaman mümkün olamamaktadır. Bunun için, işletme yeri tehlike arzettiği anda mevcut kuyu terkedilip, hemen yanında ikinci bir kuyu açılmaktadır.

Kuyuların şakulî derinliği işletmenin iptidailiği sebebiyle 20 ilâ 30 metreden pek ileri geçmemektedir. Maamafih 19. cu asırda yapılan tetkiklerde bir iki yerde azamî olarak 60 metreye inildiği söylenmektedir. Kuyuların satha yakın kalması ve daha derinlere inilememesinin esas sebebi yeraltı sularıdır. Su hücumuna uğrayan ocaklar mecburen terkedilmekte ve hemen yanı başında bir ikincisi tesis edilmektedir. Bu sebeple ocakların terkedilmesi taşın bitmesi ile değil, su ile başa çıkılamamasından ileri gelmektedir. Bu sebeple lületaşı arama işi hemen daima yeraltı su seviyesinin üst kısmında cereyan etmektedir. Netekim bugün Sepetçi, Kargı gibi köylerin civarı delik deşik bir manzara arzettekte, ufak ufak sayısız tepecikler uzaktan köstektebek yuvalarını hatırlatmaktadır.

Bu hususta şunu da ilâve edelim ki, bölgede lületaşının ne kadar derinliklere kadar devam ettiği henüz bilinmemektedir. Netekim 60 metreye kadar inilen kuyuların dibinde gene lületaşına tesadüf

¹ Prof. Malik Sayar: Mineroloji ve Jeoloji, İst. Teknik Üniv. yayınları No: 188, İstanbul, 1949. s. 131.

² Encyclopaedia Britannica. 1949, Volume 15, s. 212.

edilmiş olması, lületaşı teşekkül sahasının muhtemelen daha derinlere kadar devam ettiğini imâ etmektedir.

Son bir not olarak şunu da ilâve edelim ki, lületaşı işletmesi, 18. ci asrın ortalarından zamanımıza kadar teknik bakımından hiç bir gelişme göstermemiş, bu işin en hararetli safhasına tekâbül eden 19. cu asırda işletme sistem ve metodları aynen zamanımıza kadar intikal etmiştir.

Eskişehir bölgesinde lületaşı birbirinden ayrı üç yerde bulunmaktadır. Lületaşı ocaklarının yerlerini gösteren haritada görüldüğü üzere, birinci mıntaka Alpu ovasının kuzey kenarında bulunmaktadır. Bu saha Gökdere köyünden başlayıp Sündiken dağlarının eteklerini takip ederek Kızılcaören, Gündüzler, Sepetçi, Marğı ve Kemikliye kadar beyzî bir kuşak halinde devam etmektedir. İkinci mıntaka gene Alpu ovası içinde olup, Porsuk nehrinin sağ sahilinde Sarıkavak dağı civarında "Sarısu ocak" larından istihraç edilmektedir. Maamafih bu saha Karahöyük köyü civarına kadar temadî etmektedir. Üçüncü lületaşı mıntakası ise Yukarı Porsuk vadisinin batısında Nemli köyü civarında bulunmaktadır. Burası ilk iki mıntaka ile mukayese edilemeyecek kadar değersizdir.

I — SEPETÇİ - YARMALAR - KEMİKLİ GRUBU

Sündiken dağlarının güney mailesi eteklerinde yer alan bu saha 7 ayrı ocaktan meydana gelmekte ve her bir ocakta sayısız kuyular bulunmaktadır. Şüphesiz bu kuyuların pek büyük bir kısmı şimdi terkedilmiş olup, içlerinde ancak bir kaç tanesi faaliyet halindedirler. Gene bu ocaklardan bugün Kemikli, Yarmalar, Yenidamar, Eskidamar tamamen terkedilmiş haldedirler. Bu ocaklar 19. cu asır içinde faaliyet göstermişler ve 20. ci asır başında terkedilmişlerdir. Bilhassa Kemikli ve Sepetçi ocakları civarı 19. cu asırda tipik bir maden kasabası haline gelmişler ve meselâ Sepetçide 2.000 maden amelesi devamlı olarak çalışmıştır. Sepetçi bugün tamamen ziraatle uğraşan bir köy vasfında ise de, Kemiklinin adı bile kalmamıştır. Münkariz kasabanın mahallini ancak R. Kiepert'in tarihî kıymeti haiz olan haritasında görmek mümkündür¹. Maamafih Kemikli ocağının evvelce mıntakanın en büyük lületaşı istihraç merkezi olduğu sermühendis Kenan beyin raporundan öğrenilmektedir. Netekim bu raporda Kemikli ocağının kapladığı saha 24.000 dönüm olarak hesap edilmekte ve 1911 (1327) de burada 1390 işçinin çalıştığı öğrenilmektedir. Bu gruptaki

¹ Richard Kiepert: Karte von Kleinasien, B II, Brussa, 1914, Berlin.

ocakların kapladıkları saha ise Sepetçi'de 12.000 dönüm, Yarmalar'da ise 6.000 dönümdür¹.

II — SARISU - KARAHÖYÜK GRUBU

Porsuk nehrinin sağ sahilinde yer alan ve Karahöyük köyü ile Karatepe ve Karatokat köyleri arasında kalan bu mahal, 19. cu asırda muazzam bir işletme sahası olmuştur. 24.000 dönümlük bir sahaya tekabül eden Sarısu ocağı bu devrede hemen bütün seyyahların ziyaret yeri olmuş ve bu ocaklardaki faaliyet her müellifin eserinde yer almıştır. Burayı ziyaret eden Graf von Schweinitz, Sarısu'da 1880 senesinde 6.000 amelenin çalışmakta olduğunu söylemekte²; E. Naumann 1893 te 1.000 amele ile 411 müteşebbisin faaliyetinden bahsetmekte ve 4.000 kuyunun işler halde olduğunu notlarına ilâve etmektedir³. Nihayet 1911 de Kenan bey 750 kişinin çalışmakta olduğunu ifade etmektedir⁴. Bugün ise Sarısu ocağında faaliyetten eser yoktur.

III — NEMLİ GRUBU

Yukarı Porsuk vadisinin batısında yer alan Nemli ocağı ise 19. cu asırda bile revaç bulmamıştır. Sahası 500 dönümü geçmeyen bu ocak kısa bir işletmeyi müteakip terkedilmiştir. Maamafih bu ocağın diğer bir hususiyeti İznik ve Kütahya çinilerinin ham maddesi olan fayans ve çini toprağın vermiş olmasıdır. Muhtemelen bu ocaklar fayans elde etmek için çok daha evvelden işletilmiş olmalıdırlar⁵.

Yukarıda yapılan tetkikten bir netice çıkarmak icab ederse, lületaşının bugün için ancak tarihî önemi olan bir maden olduğunu söylemek yerinde olur. Çünkü yukarıda bahsedilen binlerce ocaktan bugün işletilenlerin nispeti binde bir ilâ ikiyi pek geçmemektedir. O halde, şimdi, evvelki asırlarda büyük bir revaç bulmuş olan bu madenin geçirmiş olduğu tarihî seyri ve o seyir esnasında hasıl olmuş olan beşerî ve iktisadî vakıalara bir göz atalım:

Eskişehir bölgesinde lületaşının ne zaman işletilmeğe başladığını kat'î olarak ifade etmek pek mümkün değildir. Maamafih bu meseleyi etraflı bir şekilde araştıranlardan W. von Diest "ilk çağda lületaşı çık-

¹ Kenan bey: Lületaş madeninin tarzi imalâtı. Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası. 4. cü sene, sayı: 26, Dersaadet 1329.

² Graf von Schweinitz: In Kleinasien. Berlin, 1906. s. 9-10.

³ E. Naumann: Von Golden Horn zu der Quellen des Euphrat. Münih, 1893, s. 124.

⁴ Kenan bey: Aynı eser.

⁵ A. Reinhardt: Über Meerschaum und Meerschaum-Fundstätten bei Eskişehir in Kleinasien. Pettermanns Mitteilungen. II. Halsband, 1911, s. 275.

uğu hakkında hiç bir emare mevcut değildir" demekte ve eski ocaklar içinde bulunan âletlerin ise zamanımıza ait olduğunu söylemektedir. Neticede von Diest "lületaşının ancak tütün içilmeğe başlandıktan sonra işletilmeğe başlandığını" ileri sürmekte, neticede "bu taşın ancak son iki asır içinde işletilmeğe başlanmış olduğunu" beyan etmektedir¹. Hakikaten von Diest'in birinci iddiası, lületâşı isminin tütünle olan münasebeti bakımından akla uygun gelmekte ise de, heykel yapılamıyacağı iddiası ise hakikati ifade etmekten uzaktır. Değil dün, bugün bile lületâşından yapılmış heykelcikleri hemen her yerde görmek mümkündür.

Bu mevzuda Charles Texier'in tetkikleri de von Diest'in nokta-nazarına uymakta ve o da işletmenin iki asrı pek geçemiyeceğini söylemektedir².

Hakiketen 16.cı asırdan 18.cı asrın başlarına kadar Eskişehir mintakasını ziyaret etmiş olan Paul Lucas, Evliya Çelebi, Mcd.Kinnier, ve W.Leake eserlerinde bu taşın hiç bahsetmemiş olmaları von Diest ve Charles Texier'in iddialarını kuvvetlendirmektedir.

Fakat bütün bu mülahazaların aksine, 1173 tarihinde Eskişehire gelmiş olan Ali bn. Abu-bakr-al-haravi³ ise Eskişehirde işletilmekte olan lületâşından bahsetmesi hem garip ve o kadar da enteresandır. Eğer bu asırda işletildiğinden bahsedilen maden lületâşından başka bir taş ifade etmiyorsa, neticede lületâşının Orta Çağda ve bu tarihlerde işletilmiş, fakat sonradan bilinmiyen sebeplerle unutulmuş olduğu neticesini çıkarmak mümkündür. Maamafih 1173 tarihlerinde işletilen bu taşın ne gibi maksatlarda kullanıldığını Ali bn. Abu-bakr-al-haravi eserinde bahsetmediği için bu husus şimdilik şüpheli kalmağa devam edecektir. Buna mukabil von Diest ve Charles Texier'in iddia ettikleri gibi lületâşı işletme tarihinin 18. ci asrın gerisine geçmemiş olması da ileri sürdükleri zayıf deliller yüzünden aynı şüpheyi taşıyacağı bedihidir. Nihayet bu hususta kat'î bir hükme varmak için bölgede arkeolojik araştırmaların yapılması; ancak ondan sonradır ki, kat'î bir hükme varmak mümkün olacaktır.

Nihayet, bugün için en doğru bilgi, lületâşının entansif olarak işletmeye açılması 18. ci asrın ortalarına doğrudur. Maamafih burada da halli müşkül bir sual akla gelmektedir. Hangi sebep ve saik lü-

¹ W. von Diest: Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus. Pettermanns Mitteilungen 1899, s. 51-52.

² Charles Texier: Asie Mineure. Paris, s. 410-411.

³ Zeki Velidi Toğan: Umumi Türk Tarihine Giriş. - Ali bn. Abu-bakr-al-haravi - (Bur-sa kütüphanesi) İstanbul 1946, s. 309.

letaşının işletilmesini icbar etmiştir? Acaba gerek isminden anlaşılan mâna, gerek von Diest'in iddia ettiği gibi tütün içmeğe yarıyacak bir âletin lüzumu mu bu taşın işletilmesine âmil olmuştur? Şüphesiz kendimize sorduğumuz bu suale burada cevap vermek kolay olmasa gerekir. Bu hususta batı literatüründe de hiç bir kayda tesadüf edilmemektedir. Maamafih tütünle lületaşı münasebetini de bir kalemde cerh etmek, pek de kolay olmasa gerektir.

Lületaşının Avrupa pazarlarında nasıl tanındığı ve ne şekilde talepler vukua geldiği meselesi ise ayrı bir mevzudur. Ve bu hususta geniş bilgi A. Reinhardt'ın makalesinde yer almaktadır. Müellif "18. ci asırda Avrupanın muhtelif fuarlarına iştirak eden Türk tüccarları lületaşını da teşhir etmek suretiyle Avrupa pazarlarına tanıtmışlardır"¹ demektedir. Pek kuvvetli bir ihtimalle lületaşı derhal revaç bulmuş ve dolayısıyla talepler artmış olmalıdır. Şüphesiz, bundan sonra normal durum teessüs etmiş; biri Eskişehirde istihraç, diğeri Avrupanın muhtelif şehirlerinde imal ve istihlak olmak üzere iki ayrı ve uzak merkez meydana gelmiştir.

Şimdi Eskişehirden başlamak üzere bu iktisadî faaliyetin safhalarını tetkik edelim:

Avrupa pazarlarından gelen talepleri karşılama gayreti 18. ci asrın ikinci yarısında Eskişehir bölgesini madencilerin temerküz mahalli haline getirmiş ve dolayısıyla Eskişehir kasabası birçok müteşebbisin faaliyet merkezi olmuştur. Maden ocaklarının civarı gerek zengin müteşebbislerin, gerek Türkiyenin hemen her tarafından gelen işçilerle dolup taşmağa başlamış ve neticede ocaklar civarında hakikî mânada madenci köy ve kasabaları teessüs etmiştir. Buna en güzel misal olarak Kemikli ile Sarısu ocaklarını göstermek mümkündür. Bu arada Hükümetin maden arama ve işletme işlerini serbest bırakması ve ancak senelik mukaveleler yapmak suretiyle işletmeyi kolaylaştırmış olmasıyla, zengin müteşebbisler topladıkları işçilerle hemen faaliyete geçmişlerdir. Bir taraftan patronlar hesabına kuyular işletilir, diğer taraftan beş on işçinin birleşip imtiyaz alabilmeleriyle maden sahaları kısa bir zaman içinde işsiz güçsüz ve avantürye insanların toplanma merkezleri olmuşlardır. Hakikaten von Diest bu işletmeyi "Kaliforniadaki altın madenlerinin işletilmesine benzetmekte olduğunu söylemekte, serbest rekabete rağmen umumiyetle bir araya gelmiş iyi vasıfları olmayan amelelerin kurdukları bir cumhuriyeti andırdığını ve kendi aralarında sabit kanunların mevcut olduğundan" bahsetmektedir¹. A. Reinhardt ise Sarısu ocağını şöyle tasvir etmektedir: "Burada evler

¹ A. Reinhardt: Aynı eser.

¹ W. von Diest: Aynı eser, s. 52.

topraktan yapılmıştır. Tahminen 140 kadar ev mevcuttur. Köyün nüfusu tamamen erkeklerden meydana gelmektedir. Maden amelesi ise Türkiyedeki her milletten yani Kürt, Çerkez, Tatar, Acem, Ermeni ve Rumlardan meydana gelmektedir. Aynı zamanda işçilerin bir kısmını asker kaçakları ile muhtelif hapishanelerden firar etmiş mahkûmlar teşkil etmektedir” demektedir¹.

İşte umumî tahminlere göre 9.000 ilâ 10.000 kişinin işçi olarak çalıştığı bu devrede istihsalinde bugünle mukayese edilemeyecek derecede yüksek olduğu bedihidir. Yalnız istihsal meselesine girmeden şunu belirtelim ki, bugünkü sür'atli yolların pek mevcut olmadığı bir devrede en mühim problem taşı istihraç etmekten çok nakil meselesi büyük bir faktör olarak ortada duruyordu. Netekim daha Anadolu - Bağdad demiryolunun inşasından evvel bu iş; Eskişehirde tertip edilen deve katarları ile hallediliyordu. Eskişehirle İznik arasında teessüs eden bu yola A. Reinhardt "Lületaş Yolu" adını vermiştir.

İznikten İstanbula gelen taşlar gene hayvan sırtında Belgrad ve Budapeşte'ye sevkediliyor ve bu merkezlerden Viyanalı tüccarların eline geçiyordu. Nihayet 1850 de lületaş ticareti tamamen Viyanalı tüccarların işi olmuş, Avusturya hükümeti bu taşı gümrüksüz olarak Viyanaya soktuğu için Viyana lületaşının ithalât ve ihracat merkezi haline gelmiştir. Lületaş Viyanadan Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika ve Almanya sevkediliyordu. Almanyada evvelâ Lemgo ve Nurnberg, daha sonra Ruhla; Viyanadan sonra ikinci derecede taş işleme merkezleri olmuşlardır.

Gerek Eskişehirde büyük bir faaliyet yaratan, gerek Avrupanın birçok şehirlerinde bir çok imalâthanelerin teessüsüne ve binlerce işçinin geçimini sağlamış olan lületaşının memleketimize kazandırdığı gelir, hiç de küçümsenecek derecede değildir. Netekim K. Humann lületaşının Eskişehire bıraktığı paranın vasatî olarak bir milyon mark civarında olduğunu söylemekte², Wirck ise bunu senelik olarak 35 milyon kuruş olarak hesap etmekte vasatî olarak bir sandığın 200 - 300 kuruşa toptancılara satıldığını söylemektedir³. Maamafih asıl mühim nokta istihsal meselesidir ki, bu hususu aydınlatacak istatistikler maatteessüf mevcut bulunmamaktadır. Bunun sebebi, Eskişehirde hükümet makamları tarafından tutulmuş olması icap eden evrakın İstiklâl Harbi sıralarında vukua gelen yangın sebebiyle yok olmuş olmasıdır.

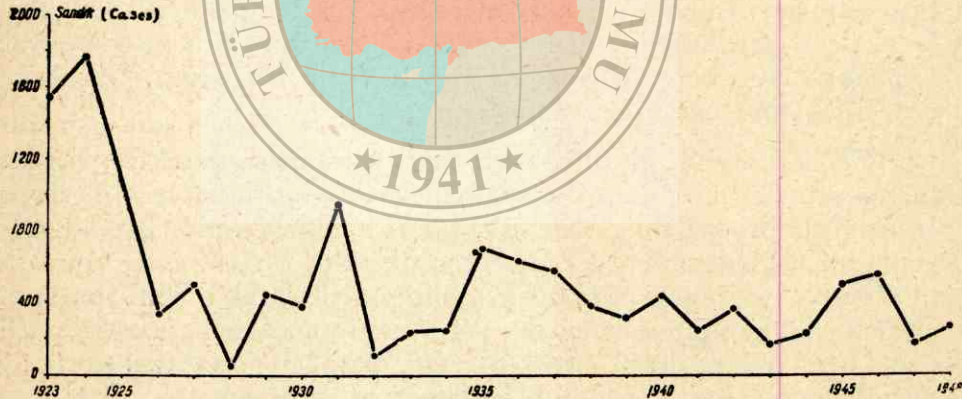
¹ A. Reinhardt: Aynı eser, s. 253.

² K. Humann - O. Puchstain: Reisen in Kleinasien und North Syrien, Berlin, 1890. s. 15-16.

³ Wirck: Der Meerscham Klein-asien. Pettermanns Mitteilungen, 1867, s. 393-394.

Maamafih mevcut literatürde istihsale ait rakamların bulunmaması da calibi dikkattir. Ve pek muhtemeldir ki, işletme sisteminin çok karışık veya tek elden idare edilmemiş olması gibi sebeplerle istihsal hakkında muntazam kayıtlar tutulmuş olsun. Ancak elde, o da muhtelif kaynaklardan ve farklı senelere ait olmak üzere, bazı ihracat değerleri mevcut bulunmakta ve bu rakamlar dolayısıyla istihsal hakkında bir fikir vermekteler. Netekim muhtelif kaynaklardan toplanan ihracat miktarları şöyledir: 1885 de 3.000 sandık, 1865 de 8.000 sandık, 1869 da rekor bir miktar olan 19.500 sandık, 1871 de bu miktar 10.000 sandık olmuş, 1892 de 5.700 sandığa inmiş, nihayet 1904 te ihracat miktarı 3.000 sandığa kadar düşmüştür.

Bundan sonraki senelerin ihracat miktarlarını gösterir rakamlar mevcut olmamakla beraber, 1910 ilâ 1920 arasında Balkan Harbi ve I. ci Cihan Harbi ve nihayet Avusturya - Macaristan imparatorluğunun parçalanması gibi sebeplerle ihracat hemen hemen durmuş 1923 ten itibaren ihracat tekrar başlamışsa da ihracat miktarı hiç bir vakit 19. cu asırdaki seviyesini bulmamıştır. Netekim 1923 te 1.538 sandık ihraç edilmiş 1924 te ihracat miktarı 1.779 sandığı bulmuş, fakat bu tarihten sonra (lületaş ihraçat grafiğine bakınız) lületaş ihracatı hiç bir zaman 1.000 sandığın üzerine çıkmamıştır.

1923 - 1948 seneleri arasında lületaş istihsal ve ihracatı.

The production of Meerschaum 1923-1948

Şüphesiz lületaş ticaretinin durmasından hasıl olan zarar sadece işçi ve patronlara inhisar etmemiş, dolayısıyla hazine de hayli zarara uğramıştır. Netekim hükümet istihraç işinden 1/10 vergi aldığı gibi, ihraç edilen sandıklardan da % 8 bir vergi alıyordu. Wirck her sene hazineye irad kayıdedilen paranın 60.000 kuruş veya 65.000 golden

olduğunu ifade etmektedir¹. Kenan beyin raporunda ise 1903 ilâ 1909 seneleri arasında hazineye kalan vergi ve rusümların tutarını vermektedir. Ona göre:

1903	te	405.602	kuruş
1904	»	417.437	»
1905	»	381.642	»
1906	»	466.136	»
1907	»	465.072	»
1908	»	442.963	»
1909	»	537.025	»

İşte 19. cu asır ile 20. ci asır başlarında memleketimizde işçiye, müteşebbise ve nihayet devlete büyük kazançlar temin eden, diğer taraftan Avrupanın birçok şehirlerinde kurulmuş olan atelyeleri idare eden bu maddenin tereddidi sebeplerini araştırırsak, bunun çeşitli sebepleri olduğunu söyleyebiliriz.

Şüphesiz bunların başında Avrupa pazarlarında vukua gelen değişiklikleri zikretmek mümkündür:

a) Türkiyenin Balkan Harbine girmesiyle, İstanbul - Viyana kara yolu kapanmış ve ihracattaki ilk aksaklıklar bu hâdise ile başlamıştır.

b) Lületaşının ticaret ve sanayi merkezi rolünü oynayan Avusturya - Macaristan imparatorluğunun I. ci Cihan Harbine girmesi ile mevcut aksaklıklar temadî etmiştir. Evvelâ Viyanadan Fransa, Belçika, İtalya ve Amerika Birleşik Devletlerine yapılan ihracat tamamen durmuş, saniyen harp içinde Türkiyeden Viyanaya taş göndermek hayli güçleşmiştir.

c) Neticede Viyanadaki atelyeler işçileriyle beraber dağılmak zorunda kalmışlardır.

d) Aynı zamanda senelerce süren bu irtibatsızlık lületaşı üzerinde iş yapan tüccarların başka işlerle iştigal etmesine sebep olmuş; vaktaki harpler sonunda bu tüccarlar tekrar lületaşına alâka göstermek istemişseler bile, bir taraftan eski atelyelerin, diğer taraftan Eskişehirde taş çıkaracak işçilerin yokluğu sebebiyle, lületaşı ticaretiyle meşgul olmamışlardır.

Şüphesiz bu haricî tesirlerin yanında bir de dahilî aksaklıklar mevcut bulunmaktadır. Bu aksaklıklar o derecede ağır bir durum arz etmektedirler ki, lületaşının tereddidi sebeplerinin mesuliyetini haricî se-

¹ Wirck: Aynı eser. s. 393-394.

² Kenan bey: Aynı eser.

beplerden çok dahilî sebepler üzerinde aramak zannımızca doğru olacaktır.

a) 18. ve 19. cu asırlar içinde lületaşı sırf istihraç olarak telâkki edilmiş, bunun işletme ve ticareti ile meşgul olunulmamıştır.

b) Lületaşı ticareti 18. ci asır içinde yerli tüccarların meşgalesi iken, sonradan ecnebi tüccarların eline geçmiş, evvelce bu işi Eskişehir kasabasında idare eden kimseler zamanla merkezlerini Viyanaya nakletmişler, bu suretle daha 19. cu asırda lületaşının ticaret merkezi Eskişehirden kalkıp Viyanaya gitmiştir*.

c) Lületaşı ocaklarında işletme hiç bir zaman rasyonel bir karakter iktisab etmemiştir. Muhtelif zümrelerin veya ufak işçi gruplarının gayreti ile işletilen bu ocaklar daima iptidailiğini muhafaza etmiş ve umumî gaye günlük kazancın ilerisine geçmemiştir. Bu sebepten dolayı sermayesizlik yüzünden esaslı tesisler yapılamamış, işletme daima iptidai karakterini muhafaza etmiş, hele su baskınları ve yeraltı galerilerinin sık sık çökmesi sebebiyle normal bir işletmeden çok, satha yakın kısımlarda bir nevi "toplamacılık" sistemi hâkim olmuştur.

d) Gene derinlere inilememesi ve galerilerde normal çalışılmaması sebebiyle daima iyi kalite taş temin edilememiş ve dolayısıyla haricî talepler yerine getirilememiştir. Şüphesiz düşük kalitede taş seviyatı zamanla haricîteki atelyelerin işlerine sekte vermiştir.

e) Malûm sebeplerle kuyuların derinleştirilememesi ve satha yakın yerlerde hafriyat yapmak zarureti, bir çok mahalde taş stoklarının tükenmesine sebep olmuştur. Evvelce büyük bir faaliyet merkezi olan ocaklar sırf bu yüzden terkedilmek zorunda kalmışlardır.

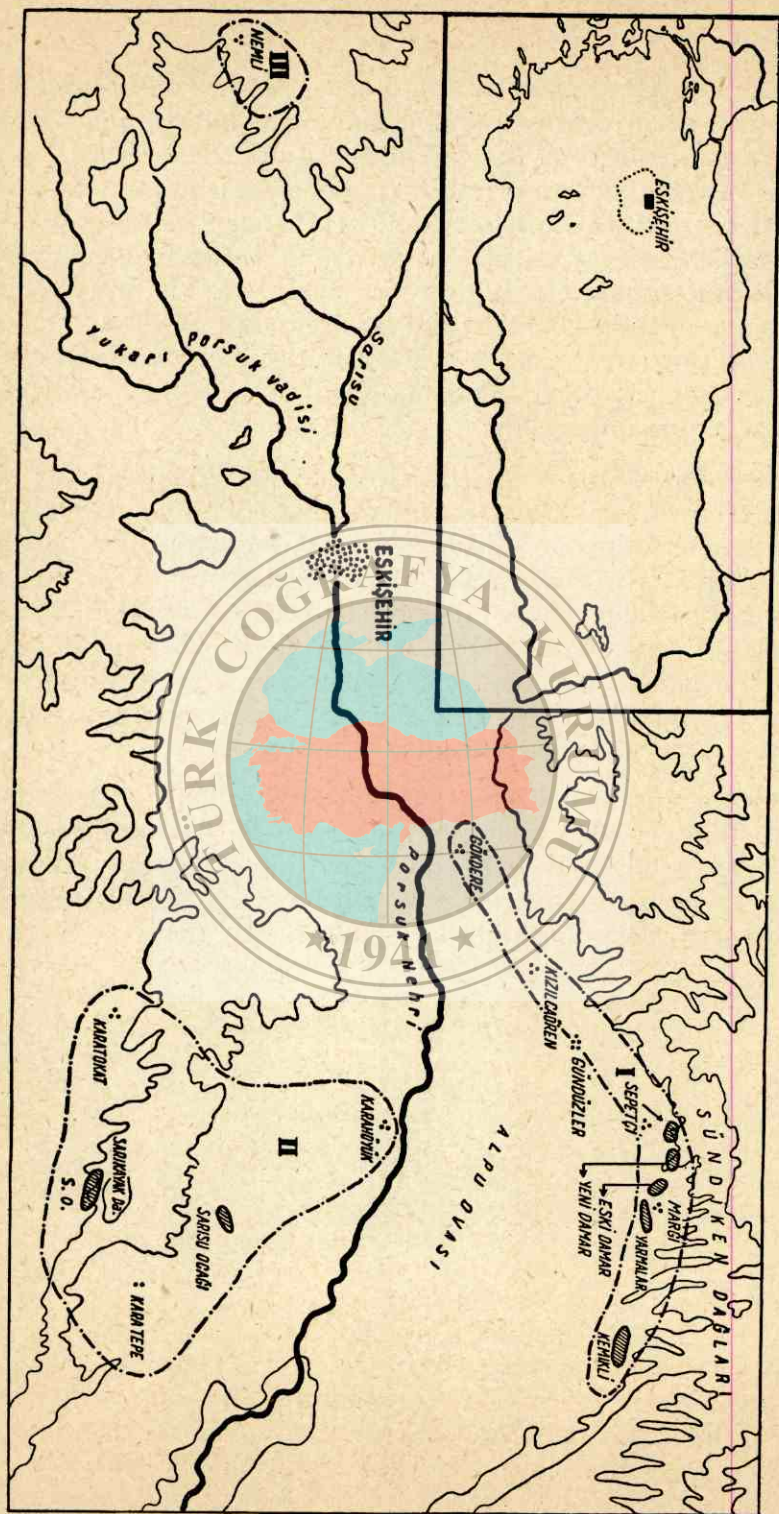
f) Şüphesiz yukardan beri saymakta olduğumuz aksaklıkların belki en mühimini, o zamanki hükümetlerin lületaşı hakkındaki görüş ve düşüncelerinde aramak icab edecektir. Bizce hükümetin düşmüş olduğu hata taşın mamûl olarak sevkedilmesi hakkında bir karar vermemiş olmasıdır. Netekim, o zaman "lületaşı temizlenmeden ihraç edilemez" kaydı Eskişehirde yüzlerce taş temizleme atelyesinin doğmasını intaç etmiş, hattâ bu iş bir "ev sanayii" karakterini kazanmış ve denilebilir ki, Eskişehirdeki her ev bu bölge mahsulü ile istigal etmiş-

(*) Lületaşı ticareti ile meşgul olan tüccarların daima Viyana ile temasta olmaları ve oraya sık sık gidip gelmeleri denilebilir ki, tesirini Eskişehirin fizyonomisi üzerinde göstermiştir. Netekim 19. cu asırda Eskişehirde Viyana tipinde evler inşa edilmiş ve Eskişehirin ilk imar hareketi veya kasabalıktan çıkıp şehir olma hamlesi bu şekilde başlamıştır. Hakikaten, şehrin sağında solunda o devreden kalma evlere hâlâ tesadüf edilmektedir.

tir. Şüphesiz lületaşı işletmesinin 1/10 na tekâbül eden bu basit iş bile Eskişehirde bir refah vermiş ve bugünkü modern şehrin temelleri o zamanki kazançla atılmıştır. İşte hükümet bu tahdidatı biraz daha ileri götürüp, lületaşını mamul olarak ihraç etme kararını almış olsa idi; o zaman Eskişehir Avrupanın muhtelif yerlerinden gelmiş kalifiye sanatkârların yerleşme ve çalışma sahası olacak, o zaman Eskişehir hem lületaşı istihraç eden, hem de dünyaya mamul madde ihraç eden büyük ve aynı zamanda köklü bir merkez olacaktı. Şüphesiz bu hayalî vakianın vukuuna mâni olan sebeplerin başında o devredeki hükümetlerin zaafını ve aynı zamanda Kapitülâsyon meselesini de hatırlamamak mümkün değildir.

Nihayet son söz olarak diyebiliriz ki, lületaşı azamî iki asır bütün dünya pazarlarını işgal etmiş, bu taştan imal edilen çeşitli eşyayı kullanmayan kimse kalmamış; fakat kökü Eskişehirde dalları Viyanada olan bu dağınık iş yukarıda izah edilen sebeplerle ancak iki asır tutunabilmiştir. Veya daha başka bir ifade ile Avrupa pazarlarında iki asır devam eden *lületaşı modası*, Balkan harbinden itibaren bir taraftan ihmale uğrarken; I. ci Cihan Harbinden sonra imal edilmeğe başlanan daha yeni maddelerin —hele son senelerdeki plâstik maddelerin keşfinden sonra— yanında unutulup gitmiştir.

Bugün her ne kadar lületaşı başta Amerika Birleşik Devletlerine, Fransa ve İtalyaya cüz'î miktarda sevkediliyorsa da hakikatte Eskişehirde Sepetçi ve Marği'daki beş-on iptidai kuyu ile gene Eskişehirde ağızlık, pipo ve kadın zinet eşyası yapan bir kaç dükkân; o muazzam devrin son kırıntıları olmaktan ileri gidememektedirler.

Eskişehir bölgesinde lületaşı ocaklarının dağılışı. — The distribution of meerschauum mines in Eskişehir region.

MEERSCHAUM

by

Dr. Necdet Tunçdilek

Assistant of Geography University of Istanbul

The meerschaum is one of those minerals the extractions of which are restricted to few localities in the world. This explains why it is often called "Eskişehir stone", a name which indicates its unique mining place. Its other names which are used in the western languages are Meerschaum (Germen) or Ecume de mer (France). It is true that, some stones have been found in other parts of the world, which are fairly similar to meerschaum. But they are incomparable to the Eskişehir's stone. From this reason meerschaum from Eskişehir is a unique material all the world.

Meerschaum is formed in the serpentine formation under the hydrothermal chemical reactions. It is on in form of concretions or nodules. The excavation consists of digging of wells, which are just as wide as to permit a man's passing. The wells have horizontal tunnels for the gathering of the mineral. The colour of meerschaum is usually white, but sometimes it may be grey. Just after the extraction it is as soft as a soap. Than it is hardened in contact with the air and becomes as hard as a stone. The wells of meerschaum are not too deep. Their depth are 20 to 30 metres. They nearly reach 60 metres. The reason of this is the flooding of underground water, and not that of the lack of the minerals.

The places of meerschaum extraction consists of three separate centers in Eskişehir district:

I — Sepetçi - Yarmalar - Kemikli area.

The first area is located on the southern edge of the Sündiken mountains, it extends from Gökdere, Kızılcaören, Gündüzler, Sepetçi, Marğa to Kemikli. In this belt there are some wells which are called Kemikli, Yarmalar, Eskidamar, Yenidamar. They are, however, abandoned in the 19 th. century. Kemikli and Sepetçi were medium sized mining towns in that century. As an example Sepetçi had 2.000 permanent miners at that date. The situation at Kemikli was almost the

same. At present there are only a few mining wells in this area. They are, however, incomparable to those of the last century.

II — Sarısu - Karahöyük area.

On the right side of Porsuk River, between Karahöyük and Karatepe and the village of Karatokat is the second place of meerschaum. This district resembles to the first mentioned area, insofar as the last centuries activities are concerned. Indeed the so called "Sarısus Welles" were famous in the 19th. century. According to Graf von Schweinitz 6.000 miners were working in 1880, and E. Naumann informed us, that in 1893 1.000 workers and 411 mine-owners were at work and 4.000 wells were extracting in this area. But in the present day the whole activity is stopped.

III — Nemli area.

This place was not important in the nineteenth century, neither is it so at present. The wells were dug out, but after a short time they were abandoned.

The excavation history of meerschaum in this area is also unknown. Nevertheless, according to W. von Diest it has begun in the second part of the 18th. century in view of growing the demands for the pipe bowls. The statements of another traveller, Charles Texier, who has worked on this subject strengthened the idea expressed by von Diest.

But according to Ali bn. Abu-bakr-al-haravi who visited Eskişehir in 1171, meerschaum was known and extracted by the native people.

The period of commercially important extraction of meerschaum has been opened in the second part of the 18th. century. Meerschaum was made known in many European fairs by the Turkish merchants. Meerschaum was in great demand in the European fairs. Of course, the effects of these demands had been seen in the Eskişehir and had caused an increase in the extraction of the stone. Thus a trade with two far centers were established; one of the center was Eskişehir which shipped the stone, and the other in some European cities which worked it up.

Let us now have a look at the development of meerschaum trade.

Eskişehir region had become a concentration center for the miners. Moreover, some little mining towns had been grown near the mines in the second part of the eighteenth century. Kemikli and Sarısu

are the best examples. But because of the lack of control on the operation system, many adventurers came here and worked there. At last, this place gained an aspect which was comparable to that of the Californias' during the gold rush at work in the 19th. century.

Nearly 9.000 to 10.000 workers had worked there and the production reached its limits. Before the construction of Anadolu - Bağdad railroad, meerschaum was carried by caravans of camels to Iznik and via Istanbul. At that time, the part of the caravan road between Eskişehir and Iznik was called "the road of meerschaum". It was sent to Budapest and Belgrad, from where meerschaum was distributed to European customers. After the railroads meerschaum was being sent directly to Vienna, which was the greatest center of elaboration and trade of meerschaum. And, all the trade of meerschaum had become a monopoly of the tradesmen of Vienna's. France, England, United States of America Belgium and Germany were providing it from Vienna.

Meerschaum has secured a prosperity for Eskişehir. K. Humann, estimated that, "1 million Marks were gained by Eskişehir almost every year on this trade" and according to Wirck's calculations "35 million kuruş were profited by those concerned".

We are sorry to say that, there are not any statistical data about the production of meerschaum in that period. Some incomparable data, however, exist in the books of some travellers. According to this data, the production of meerschaum was 3.000 cases in 1855, 8.000 cases in 1865. In 1869 a record production was reached with 19.500 cases, and finally the production was reduced to the 3.000 cases in 1904.

At the beginning of the twentieth century all the export ways were closed because of the Balkan War and the World War I. Even after war years the trade of meerschaum could be recovered and was almost forgotten both in Turkey and European countries. However, the reason of the disappearance of the meerschaum from the European bazars is not a simple one. There are surely, different effects—external and internal—. Which led to this result:

a) The way between Istanbul and Vienna was closed because of the Balkan War.

b) Austuria - Hungarian Empire lost the best meerschaum customers (France, Belgium, Italy, England and United States of America) after she entered the World War I..

c) During the war, almost all the meerschaum workshops were closed down and workers were dispersed.

On the other hand, the internal mistakes are not little, for instance:

a) The problem of meerschaum in Turkey in the 18th. and 19th. centuries was regarded only as an object of extraction. Nobody thought about its elaboration and trade.

b) The wells of meerschaum never reached a modern aspect. The primitive character has become dominant both in 18th. and 19th. centuries, even in the 20th. century. Especially the floodings by underground water destroyed most of the wells. For this reason the operation system could not go forward from the state of "gathering".

c) Because of the lack of technique, it was not possible to dig deep wells and to reach the best quality stone lying in those parts.

d) At last, the most important mistakes belong to the Governments. If the Government had prohibited the export of stone before it was worked up, then possibly Eskişehir, and not Vienna, would be the greatest center for meerschaum industry and trade. But this was almost impossible in Ottoman Empire because of capitulations.

We are sorry to say that, *the mode of meerschaum* now is over and forgotten on the European bazars. Indeed this stone was known and used by most people in 18th. and 19th. centuries. Today it is the day of plastics, which have already replaced the beautiful ornaments made of meerschaum.